

AZ ÉSSZERŰ ÉS AMI MÖGÖTTE VAN - A TEST RAKONCÁTLAN VÁGYAI ÉS AZ ELME ELTÉVELYEDÉSEI

GYENGE ZOLTÁN

I.

Ha megnézzük az „irracionális” kifejezés jelentését, akkor az idegen szavak szótára szerint két értelmezést kapunk. Egyrészt az irracionális „oktalant, értelmetlent” jelent. Másik jelentése matematikai jellegű, azokat a számokat takarja, amelyek nem írhatók fel két egész szám hányadosaként.

A filozófiában az irracionális kifejezést sajátos módon éppen a racionalitás atyjától, *G. W. F. Hegeltől* tanulhattuk meg, aki Kanttal kapcsolatban a *Logika* utolsó fejezetében a következőket írja: az [értelem] „menetében végül összemérhetetlenségekbe (*Inkommensurabilitäten*) és irracionalitásokba (*Irrationalitäten*) ütközik, ahol, ha tovább akar menni a meghatározásban, az értelemszerű elven túlhaladni kényszerül.” Persze senki nem állíthatná sikerrel, hogy Hegel az irracionális kifejezést mint olyasvalamit használja, amely túl van a racionalitás szféráján, és valami emocionálisra utal, hiszen így folytatja: „az a terminológiai visszásság lép fel, hogy amit racionálisnak neveznek, az az értelemszerű, amit pedig irracionálisnak, az ésszerűnek kezdete és nyoma.”

Hegel maga is érzi, hogy itt terminológiai visszásságról van szó, hisz nem a matematika területén használja a fentebbi kifejezést, hanem a filozófián belül, igaz arra a logikára utalva, amelytől a klasszikus logika képviselője nem szűnő köhögési rohamot kap. *Trendelenburg* például valahogy nem osztotta Hegel logikai érvelését, amikor a *Logische Untersuchungen*-ben a logikáról értekezik, igaz, nem csupán Hegelt, hanem Kantot is bírálja.

A „terminológiai visszásság” – használjuk tovább Hegel kifejezését – csak tovább bonyolódik, ha valóban meg akarjuk érteni a pusztá értelem vagy ésszerűn kívüli, nem mondom feltétlenül, hogy „túli” világ igazi természetét, mert maga a fogalom a 19. században már egyre inkább valami olyasmit takar, ami a racionális hatókörén kívül, vagy akár éppen azzal ellentétesen, esetleg teljesen idegenszerűen létezik. Egy határozott igekezet, hogy a mindent betölteni akaró ésszerű világból kivonja az olyan határmezsgyéket, amit akár a lélek affektusai, akár az elme megbomlásai jelentenek. Nyilvánvaló egy őrült nem lesz soha teljesen ésszerű, ahogy a gyermek is többnyire a

logikai világon kívül létezik. De azzal még nem feltétlenül mondjuk, hogy oktalan, értelmetlen, főként, ha hiszünk Karl Jaspersnek, ha csak egy kicsit is igaza van, hogy az igazi filozófiai kérdéseket nem a filozófusok, hanem a gyermekek és az örültek teszik fel. Ezek szerint léteznie kell a filozófiához bennünk valami sajátos örületnek? Valami olyasvalaminek, amit *Alkibiadész* „kígyómarásnak” nevez? Igen sajátos – nem tudom, mennyire figyeltünk fel erre –, hogy a marás helye a „lélek”, amit ma egy iskolai dolgozatban a tanár képzavarnak, és az ezt elkövetőt „oktalannak”, vagy ha ismerné ezt a szót, akkor a leírást irracionálisnak nevezné. Az irracionálist aztán deviánsnak, vagy akár idiótának is mondhatják. Pedig a *deviatio* terminológiailag „útról való letérést jelent”, a „de-via” értelmében. Az ἰδιότης pedig az „önmaga” kifejezésből ered, és eredetileg a közösségtől elkülönülőt jelenti. Vagyis az „idiotész”, az idióta az lenne, aki mer önmaga lenni, és ha ez így van, akkor igaz is. Nem normális az, aki önmaga akar lenni, mert Kierkegaard kifejezésével élve, sokkal egyszerűbb belerévednünk a trivialitás racionalitásába, ahol minden kiszámítható, mint egy matematikai példa, mintsem ezen kívül kerülve kilépni a szobapáfrány izgalmas világából; nos, az, hogy ezzel „könnyedén elveszíthetjük önmagunkat”, nem jelent semmi veszteséget, hisz egy kalap vagy kesztyű, akár egy fél kar veszteségét is jobban megéri az ember, mint azt, ha elveszti a saját énjét (*Selv*). Legalábbis a nagy dán szerint.

II. A TEST VÁGYAI

De most hagyjuk ezt, mert az ész lovagja rögtön felpattan, és kultúrpresszista nyavalygásnak titulálva arra kérdez, na de mi az, hogy „elveszteni önmagát”? Inkább nézzük, hogy mi lehet az a rész, amely bár kívül áll az értelemszerű elven, annak mégis az alapját képezheti. Sajátos dolog, hogyha ennek első mélyebb vizsgálatával akarunk találkozni, akkor sem kell kívül kerülnünk a német idealizmuson, amelyet sokan – nem teljesen jogosulatlanul – a racionalizmus, az ész konceptualista rendszerébe vetett hit birodalmának tartanak. De mégis vannak területek, amelyek kívül esnek az ész koordinációján, azon *innen* vagy *túl* vannak. Döntse el hol, kinek hogy tetszik.

Igen tanulságos megnézni – ha már Hegel is őt emlegette – például Kant hozzáállását azokhoz a kérdésekhez, amelyek általában nem állnak a ráció szabályozó elvei alatt, és ezért Kant igen problematikus helyzetbe is kerül miattuk. Ezek a testi funkciók, a szabályok alá nem vonható testi *vágyak*, vagy éppen az *elme eltévelyedései*. Pontosan tudjuk, hogy Kant később mit ír a vágyak szerepéről (pl. *Az erkölcsök metafizikájának alapvetésében*), ám a korai írásaiban vitathatatlanul az látható, hogy mélységesen zavarban van. „A

köznapi tapasztalathoz tartanám magam, és átmeneti jelleggel azt mondanám, hogy ahol érzékszerveimmel érzékelek, *ott vagyok*. Ugyanolyan közvetlenül vagyok az ujjhegyemben, mint a fejemben. Én magam vagyok az, akinek fáj a sarka, és akinek izgalmában hevesen ver a szíve. Nem agyvelőm egy idegszálán érzem a fájdalmas nyilallást, amikor kínoz a tyúkszemem, hanem a lábujjamon.”¹ – írja az *Egy szellemlátó álmaiban*.

Ez nagyon is igaz, s ezt igazán az tudhatja, aki tudja, mi a hipochondria, amelyben Kant is, mint minden hosszú életre vágyó ember, maga is szenved. Vagy a testi problémák, mint az izzadás, amelytől rettegett, a székrekedés, amely folytonosan kínoztá. Ugyanakkor Kant egy másik súlyos betegségben is szenved: *krónikus metafizikus*, ami viszont nem kezelhető. Kant a filozófia iránti késztetést szublimált nemi vágynak tekinti, sőt a metafizikát „hűtlen szerelmének” nevezi.² Kant, az eszmei szenvedély rabja, képes arra, hogy meleg időben inkább az árnyékban várakozzon, amíg meg nem szűnik az izzadása, de képtelen arra, hogy vágyának tárgyát magához láncolja. Az ezért csak hűtlen lehet. Precízen felépíti életét (közben kívülről nézve egy kvázi életet él), őrzi verítékét, őrzi nedveit, a nyálát nem köpi ki, hisz az is pazarlás, ahogy *A fakultások vitája* című művében írja.³ Ugyanígy pazarlás a sperma elvesztése, amely lerövidíti az ember életét. Kant szenvedélyesen osztozik a kor divatos tévelygésében, amely szerint a maszturbáció nem csupán bűn, de egyben gerincvelő sorvadáshoz is vezet, és az ilyen ember szörnyű véget ér, elhalnak testrészei, elbutul, kihullik a haja és az összes foga, végtagjai elfekélyesednek, s a halál számára csak megváltás. Ezt Kant el sem tudta volna képzelni, mint minden hipochonder, iszonyatosan rettegett az ilyesfajta borzalomtól. A kor hisz abban, ha valaki őrzi a spermáját, akkor az erősíti az életerőt, a tettvágyat, a képzelőerőt. A nedvek – ha nem távoznak belőlünk – szellemi energiává alakulnak. Ezért az önmegtartóztatás üdvös a szellem számára, míg az önmegbecstelenítés kárhozatos véghez vezet. Ezt hitte a nagy meseköltő, *Hans Christian Andersen* is, aki minden alkalommal, amikor maszturbált, egy keresztet tett a naplójába. Majd azt írta, ha még egyszer maszturbál, megöli magát. Másnap három keresztet rajzolt.

De ilyen az a vágy is, amely Platón szerint akkor ér el bennünket, amikor Eros megragadja a lelket, s ez a ráció által nem uralt szerelem és az érzéki vágy állapota. Megtörténhet ilyesmi egy szenvedélyes metafizikussal? Talán igen. Kanttal kapcsolatban megjelent egy mű, amely egy *Maria von Herbert* által 1791-ben írott levélre támaszkodik, és *Kant mint szerelmi tanácsadó* –

¹ Kant: *Egy szellemlátó álmai*. In. Immanuel Kant: *Prekritikai írások*. Budapest, Osiris-Gond/Cura, 2003. (Fordította Vajda Károly) 447. o.

² Kant: *A tiszta ész kritikája*. Szeged, Ictus, 1995. (Fordította Kis János) 634. o.

³ *Kants Werke*. Akademie Textausgabe Berlin: Walter de Gruyter 1968. VII. id.kiad. 111. o.

egy *klagenfurti* epizód címet viseli.⁴ Az alapul szolgáló levél egy nagyon suta, rajongó szerelmi vallomás, amelyen át- és átszövődnek az erotikus sorok. Ebben a levélben az „érzékiség, az erotika, a szexualitás, a nemzés” egyaránt jelen van.⁵ Kant értetlenül fogadja. *Walter Benjamin* meg is jegyzi, hogy Kant válasza a levélre jól jelzi a filozófus tökéletes naivitását és „gyermeki tudatlanságát”⁶ ezen dolgok iránt. De hát ilyen egy „szenvedélyes metafizikus”.

Kant megtesz mindent azért, hogy életének erről a szegmenséről lehetőleg ki ne derüljön semmi. Talán neki sem közömbös a szép nem, talán mégsem maradhatott teljesen hideg irányukban. Olyan lehetett ez, mint Abelard és Héloise szerelmi története. Azt írja *Jean-Baptiste Botul*, aki egy előadássorozatot tart Kant szexuális életéről (ami nincs), hogy Abelard-nak volt egy jó ötlete: beleszeretni egy nőbe, és egy rossz: elvenni feleségül. Azt is hozzáteszi, hogy Héloise-t elbűvölte az első, és felháborította a második. Azaz egyáltalán nem a szerelem, a testiség elleni fellépésről van szó, hanem a házasság szörnyűségéről, a kettős magány felmagasztolásáról. Mint Kierkegaard írja: „Persze azt mondják, hogy a házasfelek eggyé lesznek; ez azonban szerfölött homályos és misztikus beszéd. Volt már ugyan példa arra, hogy egy cigány-asszony egész életén át hátán hordta a férjét, ám ez részben ritkaság, részben pedig – ha sokáig tart – fárasztó – a férfi számára.”⁷ Ne menjünk hát bele a házasságba – figyelmeztet Kierkegaard. Kant nem is teszi. Ellenáll a vágyaknak, vagy úgy is mondhatnánk – Botul után szabadon – Kantnak egyetlen „erogén zónája” marad, és ez az agya.

III.

AZ ELME ELTÉVELYEDÉSEI

A testnek a ráció által nehezen zabolázható vágyai mellett, ez az igazi erogén zóna, az elme funkcióinak a zavarai még bosszantóbbak. Mit tehetünk azzal, ha pont az kerül konfúzióba, aminek szabályozni kellene? Mit kezdhethetünk azzal, ha az elme beteg lesz? Mit kezdhethetne a beteg elme a saját betegségével, ami ugye egy *contradictio in adiecto*, hiszen a beteg elméről is csak a nem beteg elme alkothat megalapozott véleményt.

⁴A könyvet Wilhelm Berger és Thomas Macho írta: *Kant als Liebesratgeber – Eine Klagenfurter Episode*. Wien, 1989.

⁵Nachwort der Herausgeber und Übersetzer. In: Jean-Baptiste Botul: *Das sexuelle Leben des Immanuel Kant*. 78.sk. o.

⁶Walter Benjamin: *Unbekannte Anekdoten von Kant*. Gesammelte Schriften. Frankfurt a. Main, 1991. Bd. IV. 2. 812. o.

⁷Kierkegaard: *Vagy-vagy*. Budapest, Gondolat, 1978. 378. o.

Érdekes, hogy a hipochonder Kant helyenként sokkal pontosabban írja le az egyes, az elmében keletkező betegségeket, mint például az orvosi képzettséggel rendelkező *Schelling*. Külön foglalkozik magával a hipochondriával, a mániával vagy a melankóliával. Immanuel Kant: *Antropologie in pragmatischer Hinsicht* című művében az elme betegségének különféle formáiról az alábbiakat találjuk:

1. *Unsinnigkeit (amentia)* (magyarban: habókosság). Nem más, mint amikor az ember képzetek és tapasztalatai csatároz. Ez a zavaros (*tumultuarisch*) típusa a betegségnek.⁸

2. *Wahnsinn (dementia)* (magyarban: téboly, nálam: örület) Amikor az elme zavarodik meg. Ilyenkor a formális szabályoknak ugyan a képzetek megfelelhetnek, de a beteg beképzelt magának olyan dolgokat, amelyek nem léteznek. Ez a módszeres (*methodisch*) forma.⁹ „Az effajta háborodottak közül valók, akik azt hiszik, hogy mindenütt ellenség veszi körül őket, akik minden arcrándulást, szót vagy egyéb közömbös cselekedetet olybá vesznek, mintha az rájuk célozna, mintha nekik vetett hurok volna.” Majd hozzáteszi, ami igen éles megfigyelésre vall: „Boldogtalan rögeszméjükben gyakran éleselméjűek.” Ami azt jelenti, hogy az ilyen megbomlott elméket ritkán lehet kezelni, ahogy arra Kant is rámutat, mert ellenállnak a kezelésnek azzal, hogy betegségüket nem ismerik fel, nincs betegségtudatuk. Nem lévén orvos azt gyaníthatjuk, hogy a betegség, amelyet Kant a „dementia” alatt leír, inkább a skizofréniára, annak is a paranoiás változatára áll.

3. *Wahnwitz (insania)* (magyarul: eszelősség) A megtört és megzavarodott ítélőerő. Töredékes (*fragmentalisch*)¹⁰ „Az ebben a betegségben szenvedő betegek jobbára igen elégedettek, átadják magukat ízetlen ötleteiknek.” Ez az elmebetegség azt példázza, amikor az *ízléskritika* valóban egy „vicc”, amire manapság oly sok példát látni, hogy ez a forma lassan egészen megszokottá válik. (A Fásy mulató művészetként szemlélése mondjuk Beethovennel szemben.)

4. *Aberwiss (vesania)*. (magyarul: eszementség) Magának az észnek a betegsége. Ez rendszeres (*systematisch*)¹¹, a zavarodott ész betegsége, amikor az ember azt hiszi, hogy felfogta a felfoghatatlant, megoldotta a megoldhatatlant. „A kör négyszögesítésének föltalálása, a perpetuum mobile, a természetfölötti erőinek leleplezése, a szentháromság titkának megértése csupa olyasmi, ami hatalmában áll.” Itt is zavarban az olvasó. Mintha csak korunk

⁸ Kants Werke VII. 214.o. Vö. a magyar szóhasználattal összefüggésben. Kant: *Kísérlet a fej betegségeiről*. 423.sk. o. Ábrahám Zoltán fordítása.

⁹ Kants Werke VII 215. o.

¹⁰ Uo.

¹¹ Kants Werke VII.215.sk. o.

modern megváltóját, a *politikust* tisztelhetné ebben a szerepben. Így válik lassan az abnormális normálissá.

Általában Kantnak ezt az elemzését szokták ebben a tárgykörben a legkierleltebbnek tartani, azonban – véleményem szerint mindez nem érthető egy korábbi, a fej betegségéről szóló esszéjének az ismerete nélkül¹².

Kant ebben a művében (*Kísérlet a fej betegségeiről*), némileg más megközelítésben – és egy kicsit jobban hasonlítva Schelling stuttgarti értekezéséhez – próbál érvényeset mondani az elme betegségeinek formáiról. Bár nem osztályoz, a formákat illetően az alábbi megkülönböztetéseket olvashatjuk ki ebből a valóban esszé formában írt műből:

1. A *tompa elme* Ez a „szellemességben” szenved hiányt, szemben a *fafejel*, aki az „értelemben”. Ez kevésbé veszélyes, legfeljebb a gyors felfogásnak van híján, amire jó példa Clavius, akit felfogóképességének, verstanulási képtelenségének köszönhetően kiűztek az iskolából, majd amikor „véletlenül belebotlott a matematikába, fordult a kocka, immár hajdani tanárai voltak fafejek hozzá képest.”¹³

2. A *balgaság*.¹⁴ Ezt Kant a megbilincselte ész állapotának nevezi.

3. A *bolondság*.¹⁵ Talán ez a legsokatmondóbb, és számunkra – ha szét-nézünk a környezetünkben – a legismerősebb. Kant briliáns példát hoz erre. Nero, aki azzal teszi magát köznevetség tárgyává, hogy amikor megölik, akkor is ez az utolsó szava: „Quantus artifex morior!” Azaz: micsoda művész pusztul el bennem! És mennyire igaz: ekkor Róma rettegett imperátorában nem látunk egyebet, mint egy szálnalmas bolondot.

Ha már a bolondságnál tartunk: mennyire igaz, hogy a bolondság alapvetően két szenvedélybe van beoltva: az *önhittségbe* és a *fukarságba*. Hozzátehetnénk, a kettő általában együtt jár. „Az, aki önhitt, mások nyilvánvaló lebecsülésével palástolhatatlanul igényt támaszt bizonyos előjogokra. Azt hiszi, hódolnak neki, amikor éppenséggel kifütyülik.” Nem veszi észre például, hogy a kikényszerített tisztelet csak bohócsipkát ad ajándékba. És még ő háborodik fel. Miközben mindenki rajta nevet. A fősvényt pedig abban az értelemben kell vennünk (és itt nem csak az anyagi javakról van szó), hogy az ilyen ember azt érzi, hogy a legparányibbat is lehetetlen nélkülöznie, neki minden jár, akár jogos, akár jogtalan. S ha nem kapja meg, hisztériás rohamok fogják gyötörni. „Az önhittség elvakultsága részben dőre, részint fölfuvalkodott bolondokat csinál, miután vagy gyerekes állhatatlanság, vagy merev fafejűség vert tanyát az üres fejben.”

¹² Magyarul: Kant: *Kísérlet a fej betegségeiről*. In. Prekritikai írások. Budapest, Osiris 2003.

¹³ Uo. 418. o.

¹⁴ Uo. 419.sk. o.

¹⁵ Uo. 420.sk. o.

Az elemzést tovább is folytathatnánk, de legyen most elég ennyi. Kant szerint egyébként míg a balgánál nem zárhatjuk ki, hogy megjöhet egyszer az esze, addig fölöslegesen vesződik az, aki a bolondból akar okos embert faragni. Különben is Holberg jövendőlésének beigazolódása látszik, miszerint napról napra ijesztően növekszik a bolondok száma, akik – szerinte – egyszer még egy új monarchia megalapítását is a fejükbe veszik. Mi erre csak annyit mondhatunk: *hic et nunc*.

Végezetül egy szívemnek kedves rész, ahol Kant – lehetetlen nem látni, hogy némi szeretettel – a fantasztákról beszél. Ezen belül is a hipochondriáról. Azaz magáról. Magamról. A hipochondert tulajdonképpen a test kápráztatja el. A hipochonder olyan betegségben szenved, amely valószínűleg a test minden részében benne van, de leginkább az agyban. Vagy a lélekben. (Ez is, az is megtalálható Kantnál.) A beteg káprázatában majd minden betegséget felfedez önmagán, amelyikről csak hallott. Ezért „miről sem beszél szívesebben, mint saját gyengélkedéséről, szívesen olvas orvosi könyveket, mindenütt saját rohamaira ismer”¹⁶, ezzel együtt is a legegészségesebb ember benyomását kelti, csak ő tudja, hogy mennyire „beteg”. Magam is igazolhatom: így van!

IV.

Végezetül felmerül a kérdés: van-e valamilyen gyógymód? Kant javaslata meglehetősen sajátos. Olyasmit ajánl, amely nagyban hasonlít a test korabeli gyógyításához, a purgálás intézményét. *Swift*re hivatkozva azt mondja: a „rossz vers az agy megtisztítása, amelynek révén, „nagy megkönnyebbülésre, sok ártalmas nedv távozik a beteg költőből”¹⁷. A manóba! Ennek analógiájára megtehetjük ezt a filozófia esetén is, ha „siralmas elmélkedést” teszünk köz-zé? Minél nagyobb ostobaság, annál egészségesebb élet? Nos, nem tudom. A „köz nyugtalanítása” azért Kantnak is fejtörést okoz, vagyis ha egyszerre túl sok bolond akar gyógyulni, az nagyon kellemetlenné válhat számunkra. A sok vacak vers, a sok banális elmélet, a sok bárgyú agymenés. Inkább maradjunk Shakespeare-nél: „Úgy legyen, én is amellet vagyok, Őrízve járjanak őrült nagyok.”

¹⁶ Uo. 426. o.

¹⁷ Uo. 431. o.